

УДК (32+2+34):94(477)

Ганна Єрмакова,*канд. філос. наук,
доцент кафедри історії та теорії держави і права
Міжрегіональної Академії управління персоналом*

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЯВИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ «ПОЛІТИКА – РЕЛІГІЯ – ПРАВО» В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу трансформаційних проявів взаємозв'язку політики, релігії та права з визначенням загальних тенденцій у вказаній сфері в історії України. У підсумку відзначено, що вказаний історичний досвід для нашої держави на сучасному етапі її розвитку є повчальним, оскільки, якщо ще понад двісті років тому люди намагалися вирішити можливі спірні питання мирним шляхом, то для сучасного суспільства принципи толерантності повинні стати домінуючими.

Ключові слова: політика, релігія, право, законодавство, держава, церква, взаємозв'язок, трансформація, історичний розвиток.

Постановка проблеми. Взаємовідносини політики, церкви та права в історії приймали різноманітні форми. При цьому слід зауважити, що в історії української держави взаємодія влади та церкви до XX сторіччя займала основоположне місце у політичній системі, при цьому церква не тільки впливала на формування та існування органів держави, але й релігійні норми ставилися в основу побудови законодавчих приписів. У радянський період ставлення до релігії на теренах нашої держави докорінно змінилося. Проте розвиток сучасних демократичних інститутів, заснованих на принципах плюралізму суджень, свободи віросповідань зумовлює доцільність вивчення історичних етапів становлення відносин церкви та держави, що й робить актуальною обрану тему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємин церкви та держави є предметом дослідження достатньо великої кількості вчених різних сфер наукового пізнання, а саме соціологів, політологів, філософів, психологів тощо. Щодо дослідження витоків та становлення взаємодії політики, релігії та права, то серед вчених-істориків, які вивчали вказані проблеми, слід назвати В. О. Алексєєва, Н. С. Борисова, О. Ю. Васильєву, Л. А. Виговського, А. В. Гушину, В. Єленського, Ю. Г. Кальниць, Ю. Ф. Козлова, М. С. Корзуна, А. Ніколіна, М. І. Одинцова, В. В. Острохова, В. М. Петрик, О. Саган, Р. Г. Скринікова, С. В. Сьоміна, І. І. Тимошенко, Л. В. Тюрину, Б. А. Успенського, С. Л. Фірсова, Т. А. Чумаченко, М. В. Шкаровського, В. М. Якуніна тощо. Проте у жодній із праць

вказаних науковців не проведено комплексного наукового аналізу трансформаційних проявів взаємозв'язку політики, релігії та права в історії України, що ще раз підтверджує доцільність представленого дослідження.

Метою наукової статті є комплексний аналіз трансформаційних проявів взаємозв'язку політики, релігії та права з визначенням загальних тенденцій у вказаній сфері в історії України.

Виклад основного матеріалу. Прийоми маскування людиною справжніх цілей під час вирішення політичних завдань закорінені ще в ранніх письмових джерелах. У розвитку європейської історичної і культурно-мистецької традиції такими одними із самих стародавніх джерел, які ґрунтуються на подібному описі становлення прийомів і способів пошукової діяльності, є книги Старого і Нового заповіту. Відомо, що система релігійних переконань на ранніх етапах розвитку людства обіймала весь життєвий досвід індивідів, який передавався від покоління до покоління спочатку усно, а з появою писемності – за допомогою літературних джерел. До останніх належать і Біблійні книги, які містять збірники сакральних текстів, створених народами Близького Сходу в період з VIII ст. до н. е. по II ст. н. е. Біблію необхідно розглядати не лише як Священне писання, але й як літературно-художню пам'ятку та історичний документ. Подібний зв'язок релігії з політичною та правовою системою або її елементами добре простежується й на матеріалі християнства. Зовнішні помсти,

тобто взаємини Церкви і Римської держави в перші століття становлення християнства, склалися не просто внаслідок того, що римським імператорам, починаючи з Августа, належала не лише повнота політичної влади, але й прерогатива першосвященника.

Першим, хто усвідомив непереможність християнства, його можливу корисність для зміцнення політичної влади, був Костянтин Великий, який здійснив своїми едиктами (313 року та 323 року) легітимізацію християнства. Зовнішня загроза для християнства в особі політичної влади перестала існувати. Натомість реалізація інтеграційної функції релігії, отримавши нове наповнення і збігаючись за вектором спрямованості з охоронною функцією держави, сприяла продовженню існування Римської імперії [1, с. 111].

Проте на ранньому етапі розвитку взаємин Церкви і держави остання ще не мала спеціальних органів і механізмів, здатних ефективно організувати виявлення, попередження, припинення і розслідування «ідеологічних» злочинів.

Характер взаємин між Церквою і державою радикально змінюється з виданням імператором Костянтином Міланського едикту. Правові норми почали наповнюватися «новим змістом, формуючи класичну візантійську формулу взаємин між державною і церковною владою – «симфонію влади», яка була зафіксована в актах VII Вселенського Собору, де серед іншого зазначалося, що «священик є освяченням і зміцненням імператорської влади, а імператорська влада за допомогою справедливих законів управляє землею» [1, с. 103]. Побудова взаємин між державою і Церквою за принципом «симфонії влади» передбачала наявність взаємодії у всіх гілках такої влади: законодавчої – шляхом узгодження закону і канону; виконавчої – в процесі реалізації функції контролю за виконанням канонів і законів, виявлення і покарання порушників; судової, що виявлялося не тільки у взаємному доповненні сфер здійснення судочинства, але й у забезпеченні притаманного християнству етично-виховного змісту судового процесу.

Найбільш істотні зміни в правовій сфері сталися в епоху правління імператора Юстиніана, який здійснив реформу правової системи Візантії, що проявилася в її уцерковленні. Імператор надав право проповідувати вчення віри винятково Церкві, запровадив у законодавство світські норми законодавства церковного. Державна влада, перейнявши на себе охорону недоторканності церковного канону, надала рішенням церковної влади значення державних законів [2, с. 85].

Проте оголошення канону законом не було настільки однозначним явищем, як це

виходило з наведеного вище формулювання. Стаючи законом, канон втрачав свою відокремленість, а імператор, коментуючи канон, що став законом, міг поставити себе над канonom. Унаслідок правових реформ Юстиніана держава перетворилася на охоронця віри, що спричинило серйозні обмеження цивільних прав населення у зв'язку з віросповіданням. Зокрема, євреї, еретики і язичники позбавлялися права обіймати посади на державній або суспільній службі, віровідступники позбавлялися права заповідати й успадковувати майно тощо.

Не лише церковні правила ставали цивільними законами, але й цивільні закони почали регламентувати зовнішню сторону діяльності релігійних організацій. Церква стала поступово притягатися на службу державі. У цьому контексті важливо простежити, як склалися взаємини між світською владою і церквою в Київській Русі. Правові засади взаємин держави і Церкви, що склалися у Візантії в X столітті, були запозичені Руссю не тільки у сфері державного будівництва, але й у формуванні Помісної Церкви. Київська Русь перейняла досвід взаємодії Вселенської Церкви з державною владою, засвоїла ідею взаємної доповнюваності закону і канону, а також формування у русичів особливих релігійних і державних переконань.

Законодавці Київської Русі або брали візантійські закони як зразки для вироблення власних законів, або безпосередньо використовували візантійські закони без зміни. Своєрідно склалися взаємини церкви і держави на Русі. Тут точкою відліку початку взаємин політичних і релігійних систем, мабуть, слід вважати період прийняття православ'я Київською Руссю (988 р.), бо дохристиянський період взаємовідношення влади і релігії «забарвлений» у тони родоплемінних стосунків. Початковим актом прийняття православ'я стало Хрещення в Дніпрі населення міста Києва князем Володимиром. Проте даним актом встановлення християнства на Русі не вичерпувалося. Було потрібно багато років боротьби, освіти і напучення, перш ніж нова релігія укорінилася в свідомості народу.

На початковому етапі взаємини православної церкви з великокняжою владою будувалися на рівноправній основі, на відміну від того, як було у Візантії. Даний процес досить послідовно відстежений у «Нарисах по історії Російської Церкви» А. Карташевим, який ділить його на чотири періоди [3].

Перший період – Київська Русь, який вирізняється князів перед авторитетом церкви, що прийшла на Русь з Візантії. Церква володіла певною екстериторіальністю. Становище Церкви в Руській державі визначив Статут

князя Володимира. Саме він регламентував шляхи і форми взаємодії державної та церковної влади, обмеживши суб'єктивізм і свавілля князів межами християнського правосуддя. До злочинів, які розглядалися єпископським судом, були зараховані справи проти віри і Православної Церкви (чаклунство, ересь, святотатство тощо); справи родинні, насамперед такі, що зачіпали моральні чесноти; справи про порушення торгівельних заходів і міри ваги.

Подальшим етапом формування києво-руського законодавства став Статут Ярослава Мудрого, який відрізнявся від Статуту князя Володимира більшою розробленістю юридичних питань. Тут можна побачити значну диференціацію в розумінні церковного законодавства. Отже, в компетенцію церковної влади в Київській Русі так само, як і у Візантії, були запроваджені питання, характерні для правоохоронних органів держави. Княжа влада передавала Церкві частину власних функцій щодо забезпечення суспільної безпеки і правопорядку для їх реалізації на християнських засадах. Подальше розмежування сфер провадження церковного і світського судів здійснювалося за часів Івана III та Івана IV (кінець XV – середина XVI століття). У Судебниках цієї епохи визнана невідповідність світському суду духовництва і церковних осіб (окрім кримінальних справ). Розбір позовів до духовної влади та бояр узяв на себе сам монарх.

Другим періодом, за А. Карташевим, є епоха татаро-монгольського іґа. Тут церква перебувала в привілейованому становищі. Вона була звільнена від податків, мита і повинностей. У період татаро-монгольського іґа церковна влада стала відігравати вирішальну роль, частково компенсувавши слабкість світської влади. Єпископи, виявляючи дипломатичні якості, виконували роль посередників між татарами і Руссю.

Третій період – період відокремлення і самостійного існування Російської церкви – XV ст. У 1453 р. під ударами імперії Османа впав Константинополь, а в 1480 р. Росія остаточно звільнилася від татаро-монгольського іґа. З того часу Москва стала єдиним оплотом православ'я, спадкоємицею стародавнього Царграда. Розроблення питання про значення легітимності царської влади для процвітання російської землі продовжив ієромонах Псковського монастиря Єлізарова Філофей [4, с. 217].

У XV–XVI ст. у чернечому середовищі виникають різні богословські ідеї і течії, що справили істотний вплив на характер взаємодії політичних і релігійних систем, зокрема, варто виокремити дві школи богословської думки – нестяжателі і користолюбці.

«Нестяжателі» виступили з вимогою реорганізації діяльності церкви, у тому числі відторгнення від неї земельних володінь, введення заборони на втручання церкви в політичне життя держави й ін. Концепція ж користолюбців передбачала тісне переплетення функцій церкви і держави, будучи прямим продовженням візантійських політичних традицій [5, с. 179].

На Русі першим політичним діячем, який створив у 1565 році прообраз державної політичної поліції, побудованої на принципах релігійної організації, був великий князь Іван IV на прізвище Грозний. «Опричне військо», створене для боротьби зі «зрадою» всередині держави, переважно складалося з дворян.

Якщо в попередні століття Церква вимагала від держави активного захисту релігійних засад, то починаючи з XVII століття держава, запозичивши з релігійних джерел технологію побудови і діяльності спеціальних органів, які забезпечують безпеку в ідеологічній сфері, стала вимагати від священнослужителів співпраці в питаннях політичного розшуку. У період реформ Петра I, коли після наполегливого опору російська православна церква стала частиною державного апарату, вона отримала законодавче закріплення обов'язку порушення священниками таємниці сповіді, якщо йшлося про можливий державний злочин [6, с. 48].

Правові засади взаємин Церкви і держави – це сукупність правових норм, які регламентують діяльність релігійних організацій і установ, що сприяють або перешкоджають організації життя громадян відповідно до їх релігійних переконань.

Соціально-політична криза, яка вибухнула в країні на початку XVII століття, призвела до посилення абсолютистських тенденцій. Політичний розшук, що отримав розвиток у період царювання Івана IV, поступово перетворився на найбільш важливий атрибут необмеженої монархічної влади.

Із самого початку свого існування ці органи державної влади перебували в тісній співпраці з релігійними організаціями. Документом, який відіграв значну роль у регламентації взаємин Церкви і держави, стало Соборне Укладення 1649 року. На перше місце в ньому були винесені злочини проти релігії. Про це свідчить вже сама назва першого розділу «Про тих, хто святотатствує, і церковні заколоти», що підкреслювало пріоритетність питань віри. Для злочинців були встановлені досить суворі покарання: «Будь-хто – іновірці будь-якої віри, або й російська людина – хто покладе хулу на Господа Бога... то розшукувати різними розшуками дуже

цупко. Та буде знайдеться, і того святотатство викривши, стратити, спалити» [7, с. 27].

Слід зазначити, що це Соборне Укладення не розглядало такі склади злочинів, як чаклунство або шаманство, які були дуже поширеними у ті часи на Заході. У Соборному Укладенні 1649 року державні злочини вперше у вітчизняній історії відокремлювалися від кримінальних і становили другий розділ документа, який мав назву «Про государеву честь, і як його здоров'я государині оберегати» [8]. Самі державні злочини в даний період стали позначатися терміном «слово і справа государеве», що означало караність не лише дій стосовно царюючої особи, але й словесної образи. Чіткого визначення фрази «слова і справи» не давалося, водночас Укладення 1649 року передбачало суворе покарання для тих, хто виголошував цю фразу без достатніх підстав.

Для політичного розшуку в цей період особливо важливого значення набули доноси. Притому вони мали місце не лише в Росії, як це стверджують окремі історичні джерела, що відзначають у росіян «патологічну» пристрасть до виказування, але й на Заході. Просто правова практика тієї епохи не знала іншого способу здобуття відомостей про державні злочини. Слід зазначити, що в цій частині Укладення 1649 року не визнавало станівих відмінностей. Доноси ж щодо злочинів іншого виду, наприклад від холопів на панів, не приймалися до виконання. У частині державних злочинів Укладення наказувало навіть дітям без обмеження їхнього віку доносити про будь-який відомий їм подібний злочин.

Отже, в організації розслідування політичних справ наочно постає прагнення законодавця поставити державні інтереси вище конфесійних і родових (родинних), які були характерні для Московської Русі.

Переломний момент у взаєминах світської і релігійної влади в Росії настав за часів Олексія Михайловича та патріарха Никона. Наслідком боротьби між царем і патріархом було позбавлення влади Никона (1667 р.). Канонічні тексти і коментарі до них, відомі під назвами «Відповіді патріархові» та «Правила щодо влади царської і влади церковної» [9], які обґрунтовували позбавлення влади патріарха Никона, встановлювали, що «... ніхто ж не має дециці свободи та можливості опиратися царському велінню, – закон бо є», який встановлює перевагу державної влади над владою церковною і ґрунтується на принципі «божественного права государя» [9, с. 86].

Розкол традиційно тісних стосунків між державою і Церквою продовжувався протягом усього періоду царювання Петра I. Після

смерті патріарха Андріана цар скасував Патріарший розряд і відновив Монастирський наказ, який існував за часів царювання Олексія Михайловича. Зміни в керівництві духовної влади були зроблені Петром I з метою забезпечення безпеки держави, унеможливлення виникнення заколотів і смути, які міг спричинити духовний владика, бо «простий народ не бачить різниці між владою духовною і самодержавною, «але великого, високого пастиря честю і славою здивований подумує, що такий правитель є другий государ, самодержець рівносильний або й більший за нього, і що духовний чин є інший та краший за державний» [9, с. 53]. Петро I розумів, що здатність Церкви вчити і судити означає її право й обов'язок настановляти державну владу і в політичній сфері тією мірою, якою ця царина зачіпає проблеми остаточного призначення людини, сенсу її життя, спасіння душі тощо.

З прийняттям Духовного регламенту 1721 року церковне управління реформувалося на зразок цивільних (статських) колегій і суворо підпорядковувалося державній владі. Для реалізації функцій церковної влади був створений Духовний колегіум, який згодом було перейменовано у Найсвятіший Синод – урядову установу.

Перебудувавши діяльність духівництва відповідно до «Духовного регламенту», державна влада втручалася у внутрішнє життя Церкви, зобов'язавши єпископів займатися спостереженням, стеженням, випитуванням і донесенням Духовному колегіуму. Наприклад, у статті 4 розділу про відвідини єпископами міст підпорядкованої їм єпархії пропонувалося єпископові «таємно у менших церковників і а ще хто інший зручний здається запитувати, як живуть пресвітери і диякони» [10, с. 95].

Логічним завершенням залучення Церкви до реалізації правоохоронних функцій стало покладання на духівництво обов'язку нести поліцейську повинність у формі відбуття караулів на вулицях, спостерігати за розкольниками, бродячими ченцями і попами, розповсюджувачами забобонів, вести контроль за переписом населення. Духовний регламент закріпив законодавчо обов'язок священнослужителів порушувати таємницю сповіді. Визначалося, що якщо на сповіді хто-небудь зізнається в намірі зробити зраду або почати бунт, «то повинні духівники, що прямо сповідують... не тільки його за гріхи пробачення і дозволу не сподоблять, але й донести незабаром про нього де належить» [10, с. 95].

Прищеплення Церкві таємних методів роботи продовжилось в часи царювання

Анни Іванівни. Катерина II, так само як її попередники, прагнула використовувати Церкву і православну віру для зміцнення громадського порядку і безпеки країни. Зокрема, «Статут благочинності, або поліцейський», затверджений імператрицею 8 квітня 1782 року, призначався для реалізації і поліцейськими, і духовними установами. Своєю чергою, першим завданням управи благочинності, за Статутом, була охорона православ'я: «Управа благочинності світ і тишу Православної Святої Церкви охороняє» [11, с. 28].

Дії державної влади щодо законодавчого «обгороджування» православ'я і захисту благочестя у XVIII столітті характеризуються послідовністю та жорсткістю. У цей період у практику правоохоронних органів Росії входить термін «злодійство», під яким розумілося богохульство і церковний заклот, осоружні слова на царя та його прізвисьце, а також смертовбивство, розбій, крадіжка на місці злочину. Правоохоронні органи були зобов'язані не лише виявляти і карати страстою та каторжними роботами за спокушання православних в іншу віру, богохульство і святотатство, але й стежити за регулярністю відвідин населенням храмів, присутністю на сповіді.

Висновки

Отже, у підсумку слід зазначити, що для нашої держави на сучасному етапі її розвитку цей досвід також є повчальним. Якщо ще понад двісті років тому люди намагалися вирішити можливі спірні питання мирним шляхом, то для сучасного суспільства принципи толерантності повинні стати домінуючими. Великою мірою за збереження миру в державі несе відповідальність її уряд, оскільки саме від спрямованості внутрішнього політичного курсу країни залежить спокій суспільства. Проте жодний уряд світу, якому

такий спокій вдалося зберегти, не може повністю цю заслугу приписати собі. Бо головне, вирішальне слово залишається за народом з усіма особливостями його менталітету, віротерпимості, толерантності тощо.

Список використаних джерел:

1. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа Долматинско – Истрийского / пер. с серб. – М., 2001. – Том 1. – 217 с.
2. Русская православная церковь и право: комментарий / отв. ред. М. В. Ильичев. – М.: Издательство БЕК, 1999. – 317 с.
3. Вострышев М. И. Божий избранник: Крестный путь Святителя Тихона, патриарха Московского и Всея Руси / М. И. Вострышев. – М.: Современник, 1990. – 189 с.
4. История политических и правовых учений / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2000. – 352 с.
5. Саган О. Політологія релігії / О. Саган // Академічне релігієзнавство: підручник / за наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 582–603.
6. Законодательные акты Петра I // Памятники русского права. – М.: Мысль, 1961. – С. 45–65.
7. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) / С. В. Сьомін, Ю. Г. Кальниш, В. М. Петрик, В. В. Остроухов; за ред. І. І. Тимошенка. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2002. – 135 с.
8. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід / В. Єленський // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: у 2-х т. – Львів: Свічадо, 2001. – Т. 2. – 376 с.
9. Николін А. Церковь и государство / А. Николін // Сретенский монастырь, 1997. Николін А. (свящ.) Церковь и государство (история правовых отношений). – Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
10. Цыган В. Церковное право / В. Цыган. – М.: Мысль, 1996. – 256 с.
11. Виговський Л. А. Комунікативно-транслюційна функціональність релігії та основні форми її вияву / Л. А. Виговський // Українське релігієзнавство. – 2004. – № 1 (29). – С. 29–39.

Стаття посвячена аналізу трансформаційних проявлень взаємозв'язи політики, релігії і права з визначенням загальних тенденцій в указаній сфері в історії України. В итоге указано, что этот исторический опыт для нашего государства на современном этапе его развития является поучительным, поскольку, если еще более двухсот лет назад люди пытались решить возможные спорные вопросы мирным путем, то для современного общества принципы толерантности должны стать доминирующими.

Ключевые слова: политика, религия, право, законодательство, государство, церковь, взаимосвязь, трансформация, историческое развитие.

The presented paper is devoted to the analysis of the relationship of transformational manifestations of politics, religion and the right to the definition of the general trends in this field in Ukraine's history. The result indicated that the historical experience for our country at the present stage of its development is instructive, because if more than two hundred years ago, people have tried to solve possible disputes by peaceful means, the modern society, the principles of tolerance should be dominant.

Key words: politics, religion, law, legislation, government, church, relationship, transformation, historical development.